

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh713>

OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE NASTURİ AYAKLANMALARI

Abdurrahman YILMAZ*

Özet

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren artan misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya gibi devletlerin zengin petrol rezervlerine sahip olan Ortadoğu'ya hakim olma çabaları bu bölgede yaşayan farklı din ve etnik gruptan halkları uluslararası çekişmelerin içine çekmiştir. Bu halklardan biri de önce Rusya ardından da İngiltere'nin bağımsızlık vaatlerine kapılarak ayaklanan Nasturiler olmuştur. Nasturiler, ilki 1915, ikincisi ise 1924 yılında gerçekleşen ayaklanmaların ardından bağımsız bir devlet kurmak bir yana, yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır. Tüm bu olaylarda Osmanlı İmparatorluğunun temel siyaset olarak etnik gruplar arasındaki ve etnik gruplarla kendi arasındaki çatışmaları ve sorunları güç kullanmadan çözmeye gayret ettiği anlaşılmaktadır. Ancak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, hem Musul meselesi nedeniyle hem de mutlak egemenliği ülkenin tamamında sağlayabilmek adına Nasturi ayaklanmasını ciddi bir tehdit olarak görmüştür. Nasturiler üzerine yapılan çalışmalarda, Nasturilerin yaşadığı coğrafyanın bugünkü karşılıkları ile ilgili bir farkındalığın olmadığı anlaşılmaktadır. Böyle bir farkındalığın, geçmişle bugün arasında tarihsel ölçekte bağ kurulması, bugün yaşanan sorunların tarihsel perspektifle ele alınarak nedenlerinin daha iyi anlaşılması açısından oldukça önemli olduğu değerlendirilmektedir. Nasturilerin yaşadığı yer adlarının bugünkü karşılıkları ile beraber verildiği bu çalışmada okuyucuya tarihsel bir perspektif ile 20. yüzyılın başında yaşanan olaylarla güncel meseleleri bir arada yorumlama imkânı da sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Nasturiler, Nasturi Ayaklanmaları, Hakkâri*

* Dr.

Nestorian Revolts in Ottoman and Republican Period

Abstract

With the increasing missionary activities at the mid of the 19th century as well as the struggle of Britain and Russia to dominate the Middle East which possesses rich oil reserves had pulled various ethnic and religious groups who were living in the region into the centre of the international conflict. One of these groups of people was the Nestorians who revolted cherishing the illusion of having an independent state which was promised by firstly Russia and after Britain. The Nestorians, after revolting firstly 1915 and secondly 1924 aside establishing an independent state, had to leave their land which they lived for centuries. The Ottoman Empire has always followed the fundamental policy of solving the conflicts between ethnic groups as well as conflicts between ethnic groups and itself in peaceful ways without using force. But The Turkish Republic, due to the Musul question and in order to provide absolute sovereignty in whole parts of the country, considered the Nestorian revolt as a serious threat. The studies on the Nestorians reveal that there is lack of awareness about the current locations of the geography inhabited by the Nestorians. It is evaluated that a such awareness is very important to establish a historical bond between the past and the present and for a better understanding of the causes of the today's problems from a historical perspective. Providing the current names of the locations inhabited by the Nestorians, this study also presents to the reader a historical perspective and the opportunity to interpret the events at the beginning of XX. century together with the contemporary issues.

Key Words: *Nestorians, Nestorian Revolts, Hakkâri*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda bir yandan sınırlarını korumaya çalışırken diğer yandan sınırları içerisindeki otoritesini yeniden sağlamaya ve etnik grupların bir biriyle giriştiği güç mücadelesini önlemeye çalışıyordu. Bu güç mücadelesinde yer alan topluluklardan biri de Hakkâri ve çevresinde yaşamış Hıristiyan bir topluluk olan Nasturiler olmuştur. İsmi Doğu Asur Kilisesi'nin benimsediği *kristolojik* görüşün sahibi olan "Nestorius"tan¹ alan Nasturilerin², 19. yüzyılda Hakkâri bölgesindeki nüfusları 40.000'i reaya,

¹ S. Aziz Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, Doz Yayınları, İstanbul (1968) 2005, s.278.

² Efes'te 431 yılında toplanan I. Efes Konsili Nastur ve Nasturilik inancı için bir dönüm noktası niteliğini taşımaktadır. Nastur I. Efes Konsili tarafından Patriklik makamından azledilir ve aforoz edilir. Bir süre Mısır'da yaşadıkten sonra 451 yılında ölen Nastur'un öğretileri önce Urfa Okulu tarafından, daha sonra da Nusaybin'deki taraftarlarınca yayılmaya devam eder. Nasturilerin kültürü ve Kürtlerle ilişkileri ile ilgili olarak bkz. Abdurrahman Yılmaz, "XX.

51.000'i de aşiretli olmak üzere toplam 91.000'i³ buluyordu.⁴ Nasturi inancının temelinde İsa'nın insan olarak doğduktan sonra Tanrı tabiatını kazandığı (*Diofizit*, iki kişilik⁵), dolayısıyla, Meryem'e Tanrı Doğuran (*Theotokos*) sıfatının verilemeyeceği; "Tanrı" doğmadığına göre O'nun Haç'a gerilip acı çektiği ve ölüp daha sonra da dirildiğinin söylenemeyeceği inancı yatıyordu.⁶ Ortaya çıktığı 5. Yüzyıldan itibaren gittikçe yayılan bu inançtan, 16. yüzyıla gelindiğinde Katolik misyonerlerin etkileri ile kopmalar başladı. Nasturi inancından ayrılarak Roma kilisesine bağlanan bu grup "Keldaniler" olarak anılmaktadır.⁷

Nasturilerdeki toplumsal yapının temeli, bölgedeki Kürtlerde olduğu gibi, aşiretli-aşiretsiz (reaya) ayırımına dayanmaktadır⁸. Aşiretli Nasturiler yüksek yerlerde yaşamakta ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamakta iken reayalar belirli bir vergi karşılığında Kürt aşiretlerin egemenliği altında yaşamakta ve tarımla geçimlerini sağlamaktaydılar. Aşiretli Nasturiler silah taşımaları ve başkaldırı şeklinde olmasa bile yaşadıkları coğrafyanın sarp ve kolay ulaşılamaz olması

Yüzyılın Başında Nasturiler: Kültürleri, Kürtler ve Merkezi Otorite ile İlişkileri", *Turkish Studies*, C.8/5, Bahar 2013, s.995-1012.

³ Aynı kaynakta Çukurca'daki Nasturi sayısı ise 960'ı reaya, 31.000'i aşiretli olmak üzere toplam 31.960 olarak verilmektedir. Aynı dönemde ilçedeki Müslüman nüfus ise 11.930'dur. Cuiet, (1891:717-760) aktaran Cihangir İleri, *Türkiye'de Nasturi Sorunu (1830-1926)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000, s.12

⁴ Nasturilerin nüfusu hakkında farklı kaynaklarda birbirinden oldukça farklı verilere rastlanmaktadır. Bunun temel olarak iki nedeni bulunmaktadır: birincisi gerek Nasturiler gerekse etnik ve dini diğer grupların önemli bir bölümünün göçebe yaşamaları nedeniyle sağlıklı bir veri elde etmenin zor olması, ikincisi ise 19. yy. sonunda Osmanlı'daki gayrimüslim tebaanın Batılı ülkelerce sahiplenilmesi çerçevesinde, özellikle Ermeni nüfusun olduğundan fazla gösterilmesi çabalarının benzerinin diğer gayrimüslim azınlıklar anlamında da nüfus verilerini etkilemiş olmasıdır. Ayrıca, Güneydoğu Anadolu bölgesinde, eskiden bu bölgede yaşayan Hıristiyan nüfusun tamamına "Ermeni" denilmektedir. Ancak hem dil, hem köken hem de Hıristiyanlık inancı bakımından Ermeniler ile Nasturiler ve diğer topluluklar arasında oldukça bariz farklılıklar bulunmaktadır. Bu yanlış yaklaşım Osmanlı dönemindeki nüfus sayımlarına da yansımıştır.

⁵ Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s.72.

⁶ Mehmet Çelik, *Ortadoğu Mozaği: Süryaniler – Nasturiler*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 1996, s.46.

⁷ Su Erol, "Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asurî-Keldanilerine Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.16, 2011, s.296.

⁸ Nasturi kültürü, Nasturilerin Kürtlerle ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri için bkz. Yılmaz, 2013.

nedeniyle Osmanlı'ya vergi vermemeleri ile ön plana çıkmaktaydılar⁹ (Wigram, 2004:350). Nasturilerdeki aşiret yapısı ve aşiret reisi gibi kavramların Kürtlerle benzerlik göstermesinin yanı sıra bazı masal ve şarkıların ortak olduğu ve diller arasında kelime alış verişi olduğu gerekçeleriyle Nasturiler, Kürtlerle benzerliklerine vurgu yapmak anlamında, “Dağlı Hıristiyanlar” olarak da anılmaktadır.¹⁰ Hatta bu benzerliği vurgulamak için iki toplum arasında sadece “Bir saç kılı” kadar ayırım olduğu söylenmektedir.¹¹ Kürt ve Nasturilerin ilişkilerinin şekil değiştirmeye başlaması, gerginliklerin kanlı çatışmalara dönüşmesi, misyonerlik faaliyetlerinin başladığı 19. yüzyıla rastlamaktadır.¹² Bu yıllarda bir taraftan bölgedeki vergi toplama hakkını elinde bulunduran Cizre Beyi Bedirhan'ın Hakkâri bölgesindeki Nasturiler üzerine düzenlediği seferlerle Kürt-Nasturi ilişkileri gerilirken, misyonerler aracılığıyla Rusya, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin desteğini alan Nasturiler bağımsızlık hayallerinin gerçekleşeceğini ümit ederek Osmanlı İmparatorluğu'na başkaldırır ve bu başkaldırı 1915 ve 1924 yıllarında isyan boyutuna ulaşır.

Bu isyanlardan ikincisinde, Hakkâri İl Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Tevfik'in 08 Ağustos 1924'te şehit edilmesi Cumhuriyet tarihinin ilk ayaklanmasının da başlangıcı sayılması açısından önemlidir.¹³ Bu olayın bir diğer önemli yanı ise bugün izlenen iç ve dış politika kadar devam eden terörle mücadelede tarihsel bakışın ve derinliğin önemini bize hatırlatmasıdır. Binbaşı Hüseyin Tevfik ile beraber üç jandarma erinin Çukurca'da Han Yaylası mevkiinde şehit edildiği dönemde “Musul Sorunu” tüm sıcaklığıyla kendini hissettirmektedir ve aşağıda da aktarılacağı üzere, ayaklanmanın İngiltere tarafından desteklendiğine dair şüphe bulunmamaktadır. Konunun bir diğer ilginç ve dikkat çekici tarafı da Binbaşı Hüseyin Tevfik'in 1924 yılında şehit

⁹ T.A. Edgar Wigram - W.A. Wigram. *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Avesta, İstanbul 2004, s.350.

¹⁰ Basil, Nikitine, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010, s.53.

¹¹ Wigram, *age*, s.328-329.

¹² Atiya, *age*, 312; Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu: 1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.244; Bilal N. Şimşir, *Kürtçülük: 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2007, s.89; Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler ve 1924 Ayaklanması*, (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996, s.56; Cabir Doğan, “1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, 2010, s.5.

¹³ Jandarma Genel Komutanlığı, *Jandarma Genel Komutanlığı Tarihi: Türk Harp Tarihinde Jandarma*, C. 2, Kozan Ofset, Ankara, 2002, s.504.

edildiği Çukurca ilçesi sınırlarında yer alan Kazan Vadisi'nin bugün de Türkiye'nin güvenliği açısından, oldukça önemli bir yere sahip olmasıdır.

Kaynaklar ve Kaynak Sorunları Üzerine Birkaç Not

Nasturilere ilişkin birincil kaynakların başında 19. yüzyıldan itibaren bölgede sıklıkla görülmeye başlayan misyonerlerin gezi notları ve Osmanlı arşivleri gelmektedir. Beşinci İngiliz misyon heyetinde yer alan papaz Wigram'ın (1914) “İnsanlığın Beşiği: Kürdistan'da Yaşam” adıyla Türkçeye çevrilen eseri ile Fransız kökenli İngiliz arkeolog Layard'ın (1873) “Ninova ve Kalıntıları: Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması” adıyla Türkçeye çevrilen eserinde aktardıkları Nasturilerin yaşadığı Hakkari ve çevresinin yanı sıra burada yaşayan halkları birinci ağızdan anlatmaları nedeni ile oldukça ilginçtir. Öte yandan her iki eserden faydalanırken, eserlerin sahiplerinin misyoner olduğunu ve gezilerinin temel gayesinin bilimsel bir çalışma yapmaktan çok burada yaşayan Hıristiyan nüfusla ortak bağlar kurmak olduğunu göz önünde bulundurmak gerekiyor.

Bunun yanında, Avesta yayınevi tarafından yayınlanan her iki kitabın isimlerinin Türkçeye farklı çevrildiğini belirtmekte fayda var: Layard'ın orijinal adı “Nineveh and Its Remains: A Narrative of An Expedition To Assyria During The Years 1845, 1846, & 1847” olan eseri “Ninova ve Kalıntıları: Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması” adıyla Türkçeye çevrilmiştir; Wigram'ın orijinal adı “The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan” olan eseri ise “İnsanlığın Beşiği: Kürdistan'da Yaşam” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Kaynakların İngilizce ve Türkçe basımları karşılaştırıldığında kitap isimlerindeki yukarıda anılan manipülasyonların içeriğin İngilizce'den Türkçe'ye çevirisinde de olduğu görülmektedir. Orijinal metne yapılan bu tarz müdahalelerin bir Kürt ulusal tarihi yaratmanın yanı sıra, 19. yüzyıl sonlarına doğru meydana gelen Kürt-Nasturi, Kürt-Ermeni çatışmalarını gündemden uzak tutarak, belirtilen dönemde yaşananların Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik gruplarla olan sorunlarından kaynaklandığı düşüncesinin yayılması olduğu düşünülmektedir. Bu tespitler araştırmacının birincil kaynağa ulaşmasının ve o kaynağın orijinal dilinden okunmasının önemini bir daha hatırlatmaktadır.

Bölgesel Durum ve Nasturi Ayaklanmaları

Ayaklanmalar Öncesi Durum ve Ayaklanmaların Nedenleri

Yüzyıllar boyunca çatısı altında farklı din ve etnik yapıdan insanlar barındıran Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 19. yüzyıla gelindiğinde dış tehditlerin yanında sınırları içerisindeki otoritesinin sarsılması tehlikesi ve iç çatışmalar ile karşı karşıya kalmıştır. Bunun nedenleri üzerine kafa yoran, tarihçiler başta olmak üzere farklı disiplinlerden bilim insanları, ortaya farklı fikirler öne sürmüşlerdir. Güvenç'e göre¹⁴ İmparatorluğun ekonomisinin zayıflamasıyla kültürel çeşitliliği bir arada yürütme gücü zayıflamış, gayri Müslimler birer sivil toplum örgütü gibi örgütlenirken, Müslümanlar ancak şeyhler ve tarikatların çevresinde toplanabilmiştir. Berkes'e göre¹⁵ ise Rusya'nın gittikçe güçlenmesi ve Osmanlı'da yaşayan Hıristiyanlar üzerindeki etkisinin artmasının yanı sıra Fransız Devrimi'nin "Hıristiyan reayada ulus olma akımını açığa çıkarması "Osmanlı'da İslamlık bayrağının açılmasını zorunlu kılmıştır". Ekonomik zayıflığın Osmanlı'nın egemenliğine karşı "sistemik bir tehdit" haline geldiğini savunan Findley'e göre¹⁶ ise Osmanlı'nın çöküşünde ulusçuluk akımının yayılması ve ekonomik zayıflama bir birine paralel şekilde etkili olmuştur.

Osmanlı'nın giderek zayıflaması dış ilişkileri kadar etnik ve dini toplulukların bir biriyle çatışmalı hale gelmesi nedeniyle içişlerini (asayişini) de etkilemiştir.¹⁷ Güneydoğu Anadolu ölçeğinde bu çatışmaların zirvesini Bedirhan Bey'in Nasturiler üzerine yaptığı seferler oluşturmuştu. Nasturiler, Patrik aracılığıyla ödedikleri yıllık vergilerini¹⁸ ödemeyince bölgenin Miri Nurullah Bey'in Cizre Beyi Bedirhan'dan yardım istemesi üzerine Bedirhan Bey bölgeye 1843-1845 yılları arasında birkaç sefer düzenlemiştir¹⁹. Bedirhan Bey'in

¹⁴ Güvenç, *age*, s.214.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (1973) 2008, s.147.

¹⁶ Carter Vaughn Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity*, Yale University Press, Yale, 2010, s.139.

¹⁷ İlber, Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s.126.

¹⁸ Bazı metinlerde "haraç" olarak geçmektedir (Bkz. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul,2003, s.277). "Vergi" ve "haraç" arasındaki farkın paranın/malın almasının meşruluğuna vurgu yaptığı açıktır. Osmanlı'nın, bu dönemde, vergileri bizzat kendi memurları aracılığıyla değil de vergi toplama yetkisini devrettiği bölgesel güçler aracılığıyla topladığı bilinmektedir. Bu sistemin suiistimal edilmesinin, alınması gerekenden çok daha fazla vergi toplanmasına neden olduğu, "haraç"ın da bu farktan ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

¹⁹ Nasturilere yönelik yapılan seferin nedenleri ve kaç Nasturi'nin öldürüldüğü konusundan farklı yorumlar yapılmaktadır. Bu yorumlardan birinde, Bedirhan Bey düzenlediği seferlerde Nasturi köyleri/aşiretleri arasında ayırım yaptığı, bazı Nasturi Köylerine zarar vermek bir yana,

seferinde olduğu gibi etnik gruplar kendi aralarında ya da merkezi otorite ile belki daha önceki yüzyıllarda da çatışma yaşamış olabilirler, ne var ki 1890'lar ve 19. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan farklılık, bu yüzyıla kadar sadece devletlerin sahip olabildiği etkili ateşli silahlara artık devlet dışı küçük grupların da sahip olmaya başlamasıdır.²⁰ Bu durum şüphesiz Osmanlı'daki uluslaşma hareketlerini ve etnik gruplar arası rekabeti çok ciddi bir şekilde etkilemiştir. Aynı anda üç cephede savaşmak durumunda kalan Osmanlı Devleti, ülke içindeki egemenliğini koruyabilmek ve bir biriyle çatışmalı hale gelen etnik/dini gruplara müdahale edebilmek amacıyla var gücüyle çabalamıştır. Öyle ki, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya'nın İstanbul Savaş Bürosu'nda görevli General Von Seeckt'e göre Osmanlı Devleti, barış zamanında bile, sırf mevcut sınırlarını ve bir Osmanlı milliyetini ötekine karşı korumak için yılda 75.000 asker kaybediyordu.²¹

Reynolds'a göre²² en azından Ermeni ve Kürt ilişkileri anlamında bu çatışmaların nedeni etnik ya da dini temelli değil, yerleşik olarak yaşayan, okuma yazma bilen ve Hıristiyan tacirlerle ilişki kuran ve bu nedenlerle gittikçe zenginleşen Ermeniler ile göçebe olarak yaşayan Kürtler arasındaki açığın Ermeniler lehine hızlı bir şekilde artmaya başlamasıdır. Şüphesiz, Hıristiyan nüfusun dış dünya ile ilişkileri yüzyıllar içerisinde oluşmuş üretim-tüketim ilişkilerine dayanan toplumsal dengeyi bozmuştur, ancak etnik çatışmalar ve isyanlarda özellikle 19. yüzyılda giderek artan misyonerlik faaliyetlerinin ciddi etkisi bulunmaktadır. Bu dönemde İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetleri sırasında "keşfettikleri"²³ Hristiyan topluluklardan biri de Nasturiler olmuştur. Hıristiyanlığın farklı mezheplerinden ve farklı ülkelerden gelen misyonerler Nasturileri kendi kiliselerine dahil etme konusunda hiç de yapıcı sayılamayacak bir yarışa başlarlar. Misyonerlerin bölgeye gelmesiyle beraber, aşiretli ya da aşiretsiz tüm Nasturilerde var olan

ödüllendirdiği ifade edilmektedir (Layard, *age*, s.136). Bu görüşe paralel bir şekilde Nikitine de "Kürtlerle [Bedirhan Bey] dağlı Hıristiyanlar [Nasturiler] arasında bir mezhep sorunundan çok bir aşiret sorunu" olduğunu ileri sürmektedir (Nikitine, *age*, s.358). Yine başka bir yorumda, seferin asıl hedefinin Nasturi Patrik'i olduğu ve bu köylerin Nasturi Patrik'inin muhalifleri oldukları için bağışlandığı ya da ödüllendirildiği şeklinde görüşe yer verilmektedir (Bruneissen, *age*, s.277).

²⁰ Findley, *age*, s.135.

²¹ Ernest, Jackh, *Yükselen Hilal: Türkiye'nin Dünü, Bugünü, Yarın*, İkarus, İstanbul, 2008, s.84.

²² Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires (1908-1918)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s.51-52.

²³ Bruneissen, *age*, s.276.

Müslümanların (Kürt Aşiretleri, Beyleri ve Osmanlı Devleti) egemenliğinden bir şekilde kurtulma ümidi gittikçe artmıştı. Bir yandan, bazı Nasturiler misyonerlerle kurdukları ilişkiler aracılığıyla bölgede nüfuz elde etmeyi umuyor, diğer yandan da Nasturilerin dini ve siyasi önderi olan Patrik Mar Şimun, daha önce hiç olmadığı kadar politik güç iddiası taşıyordu.²⁴

Osmanlı Arşiv belgelerinden, bu yıllarda Protestan İngiliz ve Amerikan misyonerler ile Ortodoks Ruslar'ın Nasturileri kazanmaya yönelik rekabetlerin²⁵ ve Nasturilerle Kürtler arasındaki sorunların arttığı anlaşılmaktadır.²⁶ Bu yıllarda görülen misyonerlik faaliyetleri dini grupları bağımsızlık yolunda cesaretlendirirken, aynı zamanda söz konusu dini grupların diğer etnik/dini gruplar tarafından bir tehdit olarak algılanmasına da neden olmuştur. Layard, aynı dönemde Aşita'da (Hakkâri/Çukurca'ya bağlı Çığlı köyü) Amerikan Misyonerleri tarafından yaptırılan ev ve okulun Kürtlerde bıraktığı izlenimi şu şekilde aktarmaktadır:

“Amerikan misyonerleri tarafından, dağlarda kısa, geçici kalma süreleri içinde yaptırılmış olan ev ve okul yıkıntılarını gezdim. Bu yapılar Kürtlerin hem çok kuşkulanasına hem de kıskanmasına, yabancıların kale inşa etmekte oldukları ve topraklarını ellerinden alacaklarını düşünmelerine neden olmuştu. Çünkü tek başına duran bir tepenin doruğunda yapıldığı için tüm vadiyi gören üstün bir görüş açısına sahipti. Yer daha az gösterişli, yapı daha küçük yapılabilirdi. Aralarında oturmaya gelmiş oldukları insanların karakterlerini çok iyi bilen bu kişilerin böyle tedbirsiz davranmaları beni çok şaşırttı”.²⁷

Nasturilerin yabancılarla teması sadece tacir ve misyonerlerle sınırlı kalmamıştır. Ortadoğu'daki varlığı 1800'lü yılların sonlarına doğru tespit edilen zengin petrol yatakları, İngiltere başta olmak üzere Amerika, Fransa ve Rusya gibi ülkelerin dikkatini bu bölgeye çekmiştir. Petrol rezervlerinin tespit edilmesinin ardından bu topraklarda yaşayan halk da dünya devletlerinin çıkar çatışmalarında, yeri geldiğinde kullanılabilir bir politika aracı olarak

²⁴ *age*, s.276-277.

²⁵ BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR.TO.), 258/72, 03 Nisan 1880 (1297.Ra.22); BOA, Sadaret, Mühime Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.), 613/14, 17 Aralık 1895 (1313.Ca.29.); BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 2087/7, 05 Ağustos 1897 (1315.B.06); BOA, Dahiliye, İdare (DH.İD.), 116/57, Ağustos 1913 (1331.Ra).

²⁶ BOA, Yıldız, Yaveran ve Maiyet-i Seniye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y..PRK.MYD.), 7/115, 31 Ağustos 1888 (1305.Z.23); BOA, Yıldız, Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK.), 14/23, 13 Ekim 1888 (1306.S.07).

²⁷ Austen Henry Layard, *Nineveh and Its Remains: A Narrative of An Expedition to Assyria During The Years 1845, 1846 & 1847*, John Murray, Albemarle Street, London, 1873, s. 133

görölmeye başlanmıştır. Nasturiler de bu anlamda elçiler ve dış istihbarat görevlilerinin dikkatini çeker. Ancak gerek istihbarat görevlileri ile gerekse elçiliklerle sürdürdükleri temaslar, Nasturileri 20. yüzyılın başındaki kaynayan uluslararası çekişmelerin ortasına çeker. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Taylor 1869 yılında, Kont Clarendon'a: "6 yıllık görevim sırasında gerek ülke, gerekse halk üzerindeki deneyimlerime dayanan hususları iki ek halinde ilişikte sunuyorum" sözleriyle başlayan bir mektup gönderir. Mektubunun ekinde Nasturilerle ilgili nüfus bilgilerinin yanında, şu bilgi ve değerlendirmelere yer verir:

"Nasturiler: Ermenilerden sonra gelen en nüfuzlu Hıristiyan toplumdur. Bunların önemi zengin veya akıllı olduklarından değildir. İran hududuna yakın dağlık bölgede oluşları nedeniyle, gerektiği zaman savaşçı ve pratikte bağımsız bir konumda oluşlarındandır... Bunlar Kürtlerden ve Türklerden öylesine yakınmakta ve acınacak durumdadırlar ki, kendi inanç ve yurtlarını bile feda ederek bir yabancı himayesine [girmeyi] dört gözle bakmaktadır [beklemektedirler]. Nitekim bunların dini lideri Mar Shamoon²⁸ Ruslara bir uvertür yapmış durumdadır. Halen, her ne kadar bu entrikalar Osmanlı Devleti'ne zarar vermez görünürse de ileride Türkiye ve Rusya arasında çıkacak bir kapışmada Van bölgesinde harekât yapan bir Rus kuvvetine yardımcı olabilir ve onların Muş ve Diyarbakır'a sarkmasına, Türklerin de Musul ve Diyarbakır'a inmelerine yol açabilirler".²⁹

Konsolos Taylor'un değerlendirmelerinin hiç de yabana atılmaması gerektiği sonraki yıllarda ortaya çıkar. Nasturilerin 1914 yılına kadar bir şekilde Ruslarla görüştüğü ve Tiyari (Hakkâri/Çukurca-Kazan Vadisi) Aşiret Reisinin iki yılda beş kez Rusya'ya gidip geldiği ortaya çıkar. Hatta 1892 yılında Van'da "Nasturi Ruhani Reisi Merşemun'un Rusya'dan himaye isteyen bir mahzarı" ele geçirilir.³⁰ İstanbul ile Van arasında yapılan yazışmaların ardından, Nasturileri kazanmaya çalışan Osmanlı Devleti, Mar Şimun'a bir ceza verilmesi yerine olayın Mar Şimun'a yönelik bir 'tertip olduğu' kanısı ile bu defalık

²⁸ Nasturilerde Kilise teşkilatı hiyerarşik olarak sekiz sınıftan meydana gelmekteydi: Patrik, Metropolit, Piskopos, Baş Diyakon, Papaz, Diyakonlar, Diyakon Çömezi, Papaz Çırağı. "Mar" Saint, Aziz, Hazreti, Efendi manasına gelmektedir. Şimun, (Şimon, Şumun, Şem'un) ise Patrik Simon'dan bu yana kullanıla gelmiş, artık bir isim olmaktan çok bir unvanı ifade etmektedir. Bu makalede, tırnak içerisinde, bire bir alıntı yapılan yerler hariç olmak üzere Nasturi Patrikleri için "Mar Şimun" kullanılmıştır.

²⁹ Taylor (1869) aktaran Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.86-87.

³⁰ BOA, Yıldız, Mütenevvi Maruzat (MTV.), 73/195, 19 Aralık 1892 (1310.C.29).

affedilmesine karar verir.³¹ Osmanlı Devleti misyonerlik çalışmaları ile başlayan sorunları en başından itibaren, bölgeye ilave asker göndermeden çözmeye çalışır.³² Bu çerçevede Nasturilerin vergilerini hafifletmeye yönelik karar alınır³³ ve biriken vergi borçlarının güç kullanılmadan “usul-i hakimane ile ve gaile çıkarılmadan tahsil edilmesi” yönünde talimat gönderilir.³⁴ Bunun yanında Nasturileri “Daire-i inkıyata (boyun eğme, uyma) almak için”³⁵ Nasturi Patriği’ne ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı tevcih edilir³⁶ ve maaşına zam yapılır.³⁷ Yine aynı çerçevede Osmanlı Devleti Nasturi aşireti reislerine maaş bağlanmasının yanı sıra Nasturilerin yaşadıkları bölgede bir nahiye kurulmasına ve müdür olarak 2.000 kuruş maaşla Patrik Mar Şimun’un yeğeni Davut Efendinin tayinine karar verir.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu, aldığı tüm barışçıl politik tedbirlere rağmen Nasturilerin bağımsızlık hayali ile başlattıkları isyana engel olamamıştır. Bir kısmı aşirete dayalı bir sosyal yapıya sahip olan Nasturilerin, bağımsızlıklarını elde etseler de devlet deneyimi olmadan bunun devamlılığını nasıl sağlayacakları başlı başına büyük bir sorundur. Ancak bu sorunun asıl sorumlularını, kültürel görecelik³⁹ kavramını göz ardı ederek, sadece din ve zengin petrol yataklarına sahip olma temelindeki siyasi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve bu doğrultuda içi boş bağımsızlık vaatleri ile Nasturileri cesaretlendiren, İngiltere, Rusya gibi ülkelerin 20. yüzyıl başındaki dış politikalarında aramak en doğru yol olacaktır.

³¹ BOA, Yıldız, Hususi Maruzat (Y..A...HUS.), 278/32, 27 Temmuz 1893 (1311.M.13).

³² BOA, Sadaret, Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM.), 367/9, 20 Eylül 1859 (1276.S.22).

³³ BOA, İradeler, Meclis-i Vala (İ..MVL.), 179/5364, 25 Ağustos 1850 (1266.L.16)

³⁴ BOA, Sadaret, Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM.), 390/51, 16 Aralık 1859 (1276.C.21).

³⁵ BOA, Sadaret, Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM.), 79/57, 19 Ekim 1851 (1267.Z.23).

³⁶ BOA, Sadaret, Mühime Evrakı (A.}DVN.MHM.), 34/96, 1862 (1278).

³⁷ BOA, İradeler, Dâhiliye (İ..DH.), 1241/97203, 20 Ağustos 1891 (1309.M.14); BOA, Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM.), 415/3, 18 Temmuz 1860 (1276.Z.29).

³⁸ Anzerlioğlu, *age*, s.84.

³⁹ “Kültürel görecelik” (*cultural relativism*) Antropoloji ve kültür ilişkisini özgün kılan kavramlardan biridir. Kabul gören antropolojik düşünceye göre her kültürel grup kısmen kendi iç gelişimine, kısmen de dış etkilere bağlı olarak ortaya çıkan kendine özgü bir tarihe sahiptir (Franz Boas, *Anthropological Theory: An Introductory History*, içinde, “The Methods of Ethnology”, Mayfield Publishing Company, California, 1996 (1920), s.134). Evrimci görüşe tepki olarak ortaya çıkan kültürel görecelik, kültürel gruplar arasında “gelişmiş-gelişmemiş”, “modern-ilkel” gibi ayrımların yersizliğini savunur ve “her kültürün tekilliği, biricikliği ve kıyaslanmazlığını vurgular” (Christoph Wulf, *Tarihsel Kültürel Antropoloji*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2009, s.132).

1915 Nasturi Ayaklanması

Yukarıda anılan dış etkiler ve Nasturilerin bağımsızlık hayallerinin ilk somut girişimi Birinci Dünya savaşının başına rastlamaktadır. Osmanlı-Rus Harbi başlamadan önce, Van Valisi 1914 yılında Nasturi Patrik'ini yanına çağırarak çeşitli hediyelerle birlikte Nasturilerin her türlü şikâyetine karşı gerekenin yapılacağına dair teminat verir ve Nasturilerin savaşta tarafsız kalmalarını ister. Benzer şekilde bir talep de Musul'daki Alman Konsolosu'ndan gelir. Alman Konsolosu, Nasturilerin bağılıkları karşılığında özerlik ve can güvenliği sağlanacağına yönelik teminat verir.⁴⁰ Tüm bunlara rağmen Patrik, İran Azerbaycan'ına hakim olan Rus General ile anlaşır ve 10 Mayıs 1915 yılında, bir anlamda Osmanlı'ya karşı ayaklanmanın resmen tescili olarak da kabul edilen seferberlik ilan eder ve bu seferberlikte kullanılmak üzere Rusya'dan 25.000 tüfek ister.⁴¹ 1915 yılında Rus ordularına gönüllü olarak katılan ve Rusya tarafından eğitilen Nasturilerden, 1916-1917 yıllarında toplam iki tabur oluşturulur.⁴²

İsyanı bastırmak için harekete geçen Osmanlı birlikleri önce Hakkâri bölgesinin Doğu ve Kuzeyindeki Nasturileri kontrol altına alır. Ardından 8 Ekim 1915 tarihinde Çukurca bölgesinde de kontrolü sağlar ve bölgedeki Nasturiler Rus kontrolündeki İran'a doğru kaçarlar. Nasturiler, 1917 yılına gelinceye kadar İran'da Rus kontrolündeki bölgede kalırlar. Sosyalist ihtilalin ve 15 Aralık 1917'de İttifak Devletleriyle Rusya arasında imzalanan mütarekenin ardından Rus Ordusu geri çekilmeye başlar ve 26 Aralık 1917'de bölgede hiçbir Rus birliği kalmaz.⁴³

Ruslar'ın geri çekilmesi ile birlikte bölgeye hâkim olabilmek amacıyla Osmanlı-Almanya ikilisi ile İngiltere arasında kıyasıya bir rekabet yaşanır. Osmanlı'nın Kafkasya ve Azerbaycan'a kadar ulaşarak Rusya'daki ve Hindistan-Afganistan-Pakistan bölgesindeki Müslüman nüfusla temasa geçme ve Bakü petrollerine hâkim olma ihtimali İngiltere'yi telaşlandırır. İngiliz ve Ruslar 19 Aralık 1917'de yaptıkları Urmiye Konferans'ında bölgenin geleceğine yönelik bir plan üzerinde anlaşılır. Bu planda İngiltere, savaşın ardından Nasturilere bağımsızlık verileceğini beyan ederek Nasturilerin

⁴⁰ Serdar Sakin - Zeki Kapıcı. "İngiltere, Nasturiler ve İç Toprak Projesi (1919-1922)", *International Journal of History Studies*, 2013, C.5, S.5, s.210.

⁴¹ *agm*, s.210; Öke, *age*, s.245.

⁴² Serdar Sakin - Zeki Kapıcı, *agm*, s.210.

⁴³ Barış Metin, "Urmiye ve Havalisinde Ermeni ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917-1918)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.4, S.7, Kış 2010, s.155.

desteğini alır.⁴⁴ Yine aynı doğrultuda, Osmanlı birliklerinin bölgeye hakim olmasına engel olmak için Bağdat'tan Güney Azerbaycan'a birlik kaydırmayı düşünen İngiltere, mesafenin uzun olması nedeniyle ilk aşamada Nasturi ve Ermenilerden oluşan birliklerden ve savaştan kaçan Rus askerlerinden faydalanmaya çalışır. Bu birliklerin eğitimi için çekilen Rus birliklerinin komutanları ile anlaşır ve söz konusu birliklerin örgütlenmesi ve bölgedeki durumun yakından takibi edilebilmesi için bölgeye üst düzey subaylar gönderir.⁴⁵

İngiltere'nin bu çabaları karşısında Ermeni ve Nasturi birliklerinin durumu ve İran'daki faaliyetleri Osmanlı birlikleri tarafından yakından takip edilmeye çalışılır. 1918 yılının Şubat-Ağustos döneminde Başkale⁴⁶-Soğukbulak arasındaki bölgede Osmanlı birlikleriyle savaşan 4.000 civarındaki Nasturi mağlup edilir. Bunun üzerine Nasturiler, İngilizlerin çağrısı ve İngiliz uçaklarının himayesiyle Hemedan'a yönelirler. Buradan sonra, sayıları 40.000-50.000 arası bulan Nasturiler için Bağdat'a 50 km. uzakta bulunan Bakuba'da 3.000 çadırılık bir yerleşim merkezi kurulur.⁴⁷

Nasturilerin, Rusya'nın vaatlerine kanarak bağımsızlık hayalleriyle başlayan bu süreç, gelinen noktada evlerinden uzakta çadır kamplarda yaşamak zorunda kalmaları ile sonuçlandı. Yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan ayrı kalmaları bir yana içinde buldukları durum, Nasturileri İngiltere'nin sömürüsüne daha da açık hale getirdi. Çadır kamplarda İngilizlere muhtaç bir şekilde yaşayan Nasturiler, İngiltere için hakkı aranan bir halk olmaktan çok, ileride bu bölgeye ilişkin hak iddia etmenin bir aracı ve buradaki çıkarlarının korunması adına kullanacağı paralı asker anlamını taşıyordu.

Nasturilerin Geri Dönme Çabaları: Politik Girişimler, Nasturi Harekatı ve “Tedrici Sızma”

Sevr Anlaşmasına dayanarak Musul ile birlikte Hakkâri ve civarını da egemenliği altına almak isteyen İngilizler, bu aşamadan sonra Nasturilere kalıcı bir yurt bulma arayışına girdiler. Bu arayışta, Bakuba'daki kampa yerleştirilen Nasturilerin yıllık maliyetinin 2 milyon sterlini bulması oldukça etkili

⁴⁴ Sakin ve Kapıcı, *agm*, s.211.

⁴⁵ Metin, *agm*, s.156.

⁴⁶ Başkale bölgenin Cumhuriyet dönemindeki ismidir. Adı geçen yerleşim yeri 19. yüzyıl sonlarında Van vilayetine Hakkari sancağına bağlı Elbak kazasının sınırları içerisindeydi.

⁴⁷ Sakin ve Kapıcı, *agm*, s.211-212.

olmuştur.⁴⁸ Nasturilerin Urmiye'ye geri gönderilmeleri ya da Kanada'ya yerleştirilmeleri gibi seçenekler gündeme gelse de bu seçeneklerden vazgeçilerek, Osmanlı denetimindeki bölge ile tampon oluşturacak şekilde İngiliz denetimindeki Irak bölgesi içerisinde kalmaları üzerinde durulur. Nasturilere Hakkari ve Urmiye bölgesinde muhtarlık vaat edilerek, bu tampon yapının silahlı gücünü oluşturmak amacıyla Nasturilerden oluşan ve "Levi birlikleri" adı verilen dört tabur kurulur.⁴⁹ Giyim ve teçhizat bakımından İngiliz birlikleri ile aynı olan bu birlikler Hakkari-Şırnak ve Van bölgelerinde yaşayan halka karşı saldırılarda bulunur ve özellikle Zap vadisi boyunca yerleşen Kürtlerin bölgeden çıkarılmasına çalışırlar. Buna tepki gösteren Kürt aşiretleri, Mart 1919'dan itibaren İngiliz birliklerine karşı çeşitli bölgelerde isyan ve saldırılara başlarlar.⁵⁰ İngilizler, her ne kadar bu saldırılara, karşı saldırılarla cevap verseler de "Levi birliklerine" dayanan tampon bölge planından vazgeçmek zorunda kalırlar.

Bu planın başarısızlığı ile birlikte siyasi çabalar ağırlık kazanır. İlk olarak 29 Mart 1919'da yapılan Paris Barış Konferansı'na Nasturiler tarafından sunulan dilekçede, sınırları doğuda Urmiye gölüne, kuzeyde Van gölünden Bitlis'e, batıda Fırat nehrine, güneyde ise Halep ve Bağdat'ın kuzeyini alacak bir Nasturi Devleti kurulması talep edilmiştir.⁵¹ Ayrıca dönemin Nasturi Patriği tarafından da Ermeni ve Nasturilerin ayrı etnik gruplar olduğunun kabul edilmesi, Kürt ve Nasturi köylerinin sınırlarının yeniden belirlenmesi, Kürtlerin işgal ettikleri kilise topraklarını geri vermeleri ve esir aldıkları Nasturileri serbest bırakmaları istenir.

Nasturilere ilişkin talepler, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı topraklarının paylaşılması amacıyla İtalya'nın San Remo kentinde 18-26 Nisan 1920 tarihinde yapılan Konferans'ta Lord Curzon tarafından tekrar gündeme getirilir. Curzon "Bağımsız Kürdistan kurulduğunda" sayıları 100.000'i bulan Nasturilerin eski yerlerine yerleştirilmelerini, Türk-İran sınırının yeniden belirlenmesini ve bu hususların imzalanacak olan antlaşmada yer almasını teklif eder. Ancak, İtilaf Devletleri tarafından söz verilmesine karşın 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti'ne imzalatılan Sevr Antlaşması'nda Nasturiler için bir hüküm bulundurulmaz. Tüm siyasi gelişmelerden istediklerini alamayan

⁴⁸ Deniz Bayburt, "Milli Mücadele Döneminde Süryaniler", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.3, S.6, Yaz 2010, s.48.

⁴⁹ *agm*, s.48.

⁵⁰ Sakin ve Kapıcı, *agm*.s.212.

⁵¹ *agm*, s.215.

Nasturiler, askeri bir harekât yoluyla eski yerlerine dönmeye çalışırlar. Nasturi lider Ağa Petros'un hazırladığı planda, yaklaşık 8.000 Nasturi'den oluşan askeri birliğin Hakkari'ye bir saldırı düzenlemesinin ardından oluşturulacak "kurtarılmış bölge"ye arkadan gelen Nasturi nüfusun yerleştirilmesi planlanıyordu.⁵² 1920 yılında İngilizlere karşı gerçekleşen Arap isyanının bastırılması nedeniyle gecikmeli olarak ancak 27 Ekim 1920'de başlayan bu saldırı, mevsim şartlarının da etkisi ile başarısızlıkla sonuçlanır.

Harekâtın ardından 1921 yılı Ocak ayında Bakuba kampı İngilizler tarafından boşaltılır ve buradaki Nasturiler harekâttan dönebilenler ile birlikte Akra yakınlarında yeni kurulan "Mindan Kampı"na yerleştirilirler. Nasturilerin gittikçe artan maliyeti ve İngiltere'nin Hakkâri üzerinde hak iddia edebilmesi amacıyla, bu sefer "tedrici sızma" denilen bir yöntemle Nasturilerin yerlerine dönmeleri planlanır. İngilizlerin Nasturileri zorlayarak hayata geçirdiği ve 1921 yılının Mayıs ayından başlayarak Ağustos ayına kadar devam eden bu planla Nasturilerin bir kısmı Hakkâri bölgesine geri dönerken, bir kısmı Avrupa ülkeleri ile ABD'ye, geri kalanlar da Bağdat ve Urmiye bölgesine yerleşirler.⁵³

Nasturiler, hem başka bölgelere gidenlerin de geri dönüşünü sağlamak hem de geri dönüşlerini kalıcı kılabilmek ve oluşan durumu antlaşma zeminine oturtabilmek amacıyla Lozan Konferansı sürecinde Türk Hükümeti ile anlaşmaya çalışırlar. Konferans'ta Fransız delegasyonu içerisinde yer alan Nasturi lideri Ağa Petros, 15 Ocak 1923'te İstem İnönü ile yaptığı görüşmede: Nasturi ve Keldanilerin tamamının geri dönüşünün sağlanarak, Çölemerik (Hakkâri'nin merkez ilçesi), Şemdinli, Yüksekova ve Başkale bölgesinde yaşamalarına izin verilmesi karşılığında Nasturi ve Keldanilerin Türk Hükümeti ile bir sorunu olmadığını ilan etmeyi, Türkiye'nin Musul'a yönelik emellerini gerçekleştirebilmesi amacıyla Musul'daki silahlı Asurî birliklerini Türk makamlarının emrine vermeyi teklif eder. Türk Hükümetinin buna sıcak bakmasına ve olumlu cevap bildirmesine rağmen bölgedeki gücünün zayıflayacağı ve Musul'da hak iddia etmesine bir dayanak bulamayacağı endişesi ile araya giren İngiltere tarafından bu teklif hayata geçirilemez.⁵⁴ Sonuç olarak, Nasturilerin bir kısmı eski yerlerine dönseler de bu durum onlar açısından belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir. Gerek komşuları Kürtlerle

⁵² Bayburt, *agm*, s.59.

⁵³ Sakin ve Kapıcı, *agm*, s.221; İhsan Şerif Kaymaz, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti'nde İngiliz Yönetiminin Kurulması", *Memleket Siyaset/Yönetim Dergisi*, 2010, C.5, S.104, s.135.

⁵⁴ Kaymaz, *agm*, s.136-137.

yaşadıkları çatışmalar, gerekse merkezi otoriteye başkaldırıları Nasturilerin geri döndükleri topraklarda eski huzuru bulmasına engel olmuştur.

1924 Nasturi Ayaklanması

Geri dönüşlerinin üç yıl ardından Nasturiler tekrar merkezi otorite ile karşı karşıya kalırlar. Tek farkla: dört bir köşede himayesi altındaki toplulukların isyanları ile otoritesi zaten iyice sarsılmış olan Osmanlı Devleti yerine bu sefer karşılarında yeni bir Cumhuriyet durmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ilk ayaklanma, Çukurca'yı ziyarete gelen Hakkâri Valisi Halil Rıfat Bey'in 08 Ağustos 1924 tarihinde Tiyari Nasturileri tarafından esir alınması, İl Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Tevfik ve üç jandarma erinin şehit edilmesiyle başlar. Halil Rıfat Bey serbest bırakıldıktan bir gün sonra Çukurca'ya gelir ve seyahatin maksadını, olayın cereyan tarzını ve İngilizlerle olan ilişkisini şu şekilde anlatır:

“...Beytüşşebap'tan sonra Çal⁵⁵ (Hakkâri/Çukurca) aşiretlerinin de özel teşkillerini ve Nasturilerin yerlerini ve kuvvetlerini yakından görmek ve daha bazı önemli işlerini yapmak için 7 Ağustos 1924'de Hakkâri'den Çal'a hareket edilmişti. Denetlemeye çıkan İl Jandarma Komutanı ile Çal Takımı'na atanan jandarma teğmeni, dokuz piyade, altı süvari jandarma, bir tahsildar, üç hayvan kiracısı olmak üzere dört silahsız sivil de beraberdi. Nasturilerle temas etmemek için alınan bütün tedbirlere rağmen yolumuz Nasturi sınırının en doğusunda ve güneydeki aşiretin yedi saat uzağında, fakat bunlardan ancak beş altı hanenin sakin bulunduğu derin bir dereden geçmekte idi⁵⁶.

Ertesi sabah erken saatlerde bu dereden geçerken birden bire on dakika süreyle dört taraftan şiddetli bir ateşe maruz kaldık. Yolcular arasında Vali olduğu anlaşılınca ateş kesildi. 200 Nasturi birden etrafımızı sardı. Sağ kalan jandarmaların silah ve cephanelerinin alındığı, bizim esir olduğumuz o gün, sekiz saat mesafede Tuhup (Hakkâri/Çukurca Kayalık (Güzereş) aşiretinin reisi ve bu cinayet olayının tertipçisi Gülyano adında birinin yanına sevk edildik. Ertesi gün Irak'ın İmadiye hükümetine teslim olunmak üzere yola çıkarıldık. Muhafızlar İngiliz askeri terbiyesi görmüş olacaklar ki aynı İngilizler gibi muamele ediyorlardı. Aşağı Tiyari'ye ait Kiman köyüne gelince bu aşiretin reisi

⁵⁵ Kürtçe'de “kayalık alan” anlamına gelen “Çel” olarak kullanılmaktadır.

⁵⁶ Muhtemelen Hakkâri/Çukurca Cevizli Köyü Han Yaylası Mevkii. Olayın yaşandığı yer ve civarı stratejik konumu nedeniyle terör olaylarının başladığı 1984'ten bu yana (Haziran 2014) PKK tarafından önemli bir barınma alanı olarak görülmektedir.

ve aşağı Tiyari reisi en kuvvetlisi olduğu halde her vakit hükümetimize dost olduğunu hareketleriyle ispatlayan Hoşab adındaki kişi bu durumu önlemeye çalıştı. Muhafızların inat etmelerine rağmen, kuvvetle karşı koyacağını bildirdi. Bir gün sonra oraya gelen Gülyano'ya aynı şiddetle karşılıkta bulundu ve dün özgürlüğümüzü iade etti. Bugün Çal'a geldik. Bu çatışmada İl Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin ile üç jandarma eri şehit, üç'ü ağır olmak üzere beş jandarma erimiz yaralandı.

Olaya sebep caniler, Çal ve dolaylarındaki aşiretlerden bazılarının hükümetten bunlar üzerine asker gönderilmesini istediklerini iddia ediyorlardı. Tabiatıyla bunlar hareketimizi haber almış ve bir gün önce tertibat alarak bu cinayeti kasten yapmışlardır. Tuhub'da (Hakkâri/Çukurca Kayalık (Güzereş) Köyüne bağlı mezra) Gülyano'nun yanındayken iki İngiliz uçağının üzerimizden uçtuğu ve sabah da epey aşağıdan iki uçağın sınırlarımız dâhilinde dolaştığı bizim esir sıfatıyla İmadiye'ye gönderilmek istendiğimiz ve Nasturiler arasında üniformalı ve silahlı İngiliz askerlerinin görülmesi İngilizlerin son günlerde bunları hükümetimiz aleyhine kışkırtmakta olduğuna hiçbir şüphe bırakmamaktadır.

Bu elim seyahat ve olay Nasturilerin bulunduğu yerlerin geçilmesi güç ve ayakkabı ile yürünmesi mümkün olmayan yüksek dağlar, derin dereler, yolsuz ve ıssız yerlerden ibaret olduğunu ve bir askeri harekât yapılacaksa komutanların bizzat bu havaliyi görmeleri lüzumunun kesin bulunduğunu ve güneiden yardım almadıkları takdirde kuvvetlerinin iyi atıcı ve 2000'den aşağı olmaması gerektiğini bize gösterdi.

Olay bendenize kanlı yaşlar döktürmekle beraber Nasturilerin tedibi ve topraklarından atılmaları için hükümetimize gerçek bir sebep vermiş bulunmaktadır.”⁵⁷

Olayın ardından 14 Ağustos 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu toplanır ve isyanın bastırılmasına yönelik bir dizi karar alır, Genelkurmay Başkanlığı'na isyanın bastırılması yönünde talimat verilir. İsyanın bir an önce bastırılması hem iç politik hem de Musul sorunu nedeniyle dış politik nedenlerden dolayı oldukça önemlidir. İsyanın, İngiltere'nin Musul'un yanı sıra Hakkâri bölgesini de talep ettiği İstanbul Konferansı'ndan (19 Mayıs 1924) hemen sonra meydana gelmesini rastlantı olarak nitelemek, İngiltere'nin uluslararası alandaki

⁵⁷ Bulut, 1992:250-251 aktaran Cihangir İleri, *Türkiye'de Nasturi Sorunu (1830-1926)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2000, s.71-72.

Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları

politikaların fazla iyimser yorumlamak olacaktır. İngiliz mandası altında kurulacak Arap devletine bağlamayı düşündüğü Musul vilayeti içerisinde Kürt ve Nasturi özerk bölgeleri oluşturmayı planlayan İngiltere, hem Ortadoğu'daki petrol yataklarını koruyacak tampon bölge oluşturmayı hem de Kürt ve Nasturi nüfuz alanlarını Kuzeye doğru kaydırarak zamanla egemenlik alanını genişletmeyi amaçlıyordu.⁵⁸

	<p>Türkiye Cumhuriyeti Hakkâri Vilayeti Jandarma Kumandanlığı</p> <p>Ankara Umum Jandarma Kumandanlığına 1974 90</p> <p>Tuhub Hâdisesi'nde aldığı cerihadan (yaradan) şehiden vefât eden Vilayet Jandarma Kumandanı (461 Sicil Nu.) Binbaşı Hüseyin Beyin itâmına (yetimlerine) âit evrâkın ailesinin bulunduğu Kırklise (Kırklareli) Jandarma Kumandanlığına zabt edilerek (tespit edilerek) doğrudan doğruya Makâm-ı Âli Kumandanlarına tasrihi (açıklanması) lüzümü 30.08.1340 (1924) tarih ve 1888 numuru ile işâr edilmiş (belirtilmiş) olduğundan olbâbdaki (bu konudaki) emrine tevfiken (dayanarak) evrâkının kit'âmızca mazbata edilerek (tutanak altına alınarak) merbûten (bağlı olarak-ekli olarak) takdim kılınmış olduğundan muâmele-i kânûniyesinin (yasal işleminin) ikmâl (tamamlanması) ve ifâsı (yerine getirilmesi) hususuna müsâade buyurulması mâ'rûzdur (arz edilir) efendim. 16.09.1340 (1924)</p> <p>Hakkari Jandarma Kumandan Vekili Yüzbaşı imza</p>
--	---

Belge 1 Binbaşı Hüseyin Bey'in şahadetinden sonra Hakkari Jandarma Kumandanlığınca Ankara Umum Kumandanlığına gönderilen yazı (Kaynak: Jandarma Genel Arşiv Müdürlüğü).

Genelkurmay Başkanlığı harekât sorumluluğunu 7nci Kolordu Komutanlığına verir. 7nci Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa, bu olayın Musul'un geri alınması için bir fırsat olarak değerlendirilebileceğini düşünür ve Mustafa Kemal Paşa'ya şu teklifte bulunur:

"İngilizler Musul Vilayeti'ni Mütareke'den sonra bir olupbitti ile işgal ettiler. Aynı hareketi ben de yapabilirim. Eğer bu hareketim, hükümetin politikasına uygun çıkarsa, Musul Vilayeti kazanılmış ve dava halledilmiş olur,

⁵⁸ Kaymaz, *agm*, s.114.

aksi halde, tarihi mesuliyet benim üzerime yüklenir. Siz de, “Kumandan Hükümetin isteğine aykırı olarak bu hareketi yapmıştır, kendisini Divan-ı Harp’e verdik, mesul edeceğiz” dersiniz ve işi yine politika ile halledersiniz.”⁵⁹

Mustafa Kemal, Cafer Tayyar Paşa’ya cevabı ise: “Zaten sizi, bu işi bu tarzda yapabileceğinizi düşünerek intihap ettim. Rasgele bir kumandanın başarabileceği bir iş değildir, bu hususta sizden eminim” olur.⁶⁰ 15 Eylül 1924 tarihinde başlayan,⁶¹ Nasturilere karşı yapılan harekâta Kürt aşiretleri de katılır.⁶² Harekât, Türk birliklerinin 11 Ekim 1924’te Hezil suyu hattına ulaşması ile tamamlanır. Harekâtın bundan sonraki aşamasında, Milletler Cemiyeti toplanmadan, Kürt aşiret reisi Simko’nun önderliğindeki kuvvetlerle Revandüz’ün alınması da planlanır ancak bu plan, yaklaşan kış nedeniyle uygulamaya konulamaz.⁶³ Sonuç olarak, 08 Ağustos 1924 tarihinde Hakkari Valisi’nin Tiyari Nasturileri tarafından esir alınması, İl Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Tevfik ve üç jandarma erinin şehit edilmesiyle başlayan Cumhuriyet tarihinin ilk ayaklanması, Türk birliklerinin bugünkü Şırnak ilinin güneyine ulaşması ve Nasturilerin Irak’ın kuzeyine sürülmesi son bulur.

Sonuç

1800’lü yılların ortalarından itibaren artan misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra sadece zengin petrol yataklarına sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda Asya ve Uzakdoğu’nun kapısı niteliğindeki Ortadoğu’ya hakim olmak isteyen Rusya ve İngiltere gibi devletlerin nüfuz çabaları Osmanlı Devleti’nin bölgedeki egemenliğini sarsmış, Nasturi ve Kürtler arasında ciddi çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bölgesel bir güç olma iddiasını taşıyan Bedirhan Bey’in Nasturilerin yaşadığı bölgeye düzenlediği seferler de bölgedeki güç çekişmelerini arttırmıştır. Osmanlı Devleti’nin hem bu çekişmeleri önlemekte yetersiz kalması hem de Nasturilerin Ruslardan edindikleri silahlar çatışmaların çok ciddi boyutlara taşınmasına neden olmuştur. Her ne kadar Tanzimat ile birlikte bölgesel güç iddiası taşıyan Bedirhan Bey tasfiye edilmiş olsa da yerel düzeyde, Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki rekabet devam etmiştir. Askeri güç kullanmayı son tercih olarak gören Osmanlı Devleti, Nasturilerin Rus

⁵⁹ Öke, *age*, s.248.

⁶⁰ Kandemir, 1965, s.121 aktaran Öke, *age*, s.248.

⁶¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), “Hakkari hareketinin 15 Eylül’de başlayacağını Cumhurbaşkanına bildirildiği.”, 1.6.8/28, 30..10.0.0., 14/09/1924.

⁶² Anzerlioğlu, *age*, s.181.

⁶³ *age*, s.181.

egemenliğine girmelerine ve misyonerler tarafından Osmanlıdan uzaklaştırılmalarına karşı vergi ve idari anlamda onlara bir takım ayrıcalıklar tanımak ve ödül vermek dâhil farklı yöntemlerle onları kazanmaya çalışsa da bunu başaramamıştır.

Bağımsızlık elde edeceklerine umarak Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak devletlerinin yanında yer alan Nasturiler, Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslarla birlikte savaşmaları neticesinde yüzyıllar boyunca yaşadıkları topraklardan ayrılmak durumunda kaldılar. Ardından, Birinci Dünya Savaşı'nın kazananı olan İngiltere gibi ülkelerin yanında yer almak da Nasturilere bağımsızlık getirmediği gibi bu devletlerin siyasi çıkarları adında birçoğu hayatlarını kaybetti, kalanlar da evlerinden ve topraklarından uzakta yaşamaya mahkûm oldular. Bu durum şüphesiz İngiltere gibi sömürgeci devletlerin etnik/dini grupların bağımsızlığından çok kendi ulusal çıkarlarının peşinde olduğunun en açık ve bir o kadar da en acı göstergelerinden biri olarak tarihe geçmiştir.

Nasturiler ve neredeyse bir asır önce yaşanan Nasturi olayları güncel sorunlarla beraber ele alındığında değişmeyen tek şeyin coğrafya olduğu görülüyor. Bu coğrafya tabii koridor hizmeti gören vadiler ve geçitlerle, çevreye bağlanan yolların kesiştiği noktada yer alan Hakkâri'nin yüzyıllar boyu bölgesel bir merkez olmasını sağlamış ve aynı nedenlerden dolayı, Asurlularla Urartular, Romalılarla Persler, Romalılarla Sasaniler, Osmanlılarla Safeviler arasında çekişmelere neden olmuştur. Bölgesel güçlerin zayıfladıkları zamanlarda ise yerel güçler sivirmeye çalışmışlardır. Tarihi olaylardan bu coğrafyaya tam manasıyla hakim olmanın ve burada egemenlik kurmanın çok zor olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde coğrafyanın kısıtlılıklarının, topluluklar arasında, idari yapılanmadan ziyade coğrafyanın el verdiği kültür alışverişine olanak tanıdığını söyleyebiliriz. Sonuç olarak kültürün bir ögesi olan çevresel faktörlerin/coğrafyanın, kamu gücünün en uç noktalara nüfuz edebilmesi kadar, sosyal gruplar arasındaki etkileşimi sınırlaması nedeniyle de aşılması gereken önemli bir etken olduğu görülmektedir.

Nasturiler ve onların yaşadığı bölgeyi konu alan araştırmalar ile ilgili olarak da şunu vurgulamak gerekiyor: Nasturilerin yaşadıkları bölgenin Asurice, Kürtçe ve Türkçe yer adları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum Nasturilerin yaşadıkları bölgenin, yerleşim yerleri anlamında bugünkü karşılıklarının bilinmesi önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Bu engelin aşılması, geçmişle bugün arasında tarihsel ölçekte bağ kurulmasının, bugün yaşanan sorunların tarihsel perspektifle ele alınarak nedenlerinin daha iyi

anlaşılması açısından oldukça önemli olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca, araştırmacıların, özellikle oldukça siyasileşmiş etnik ve dini konuları ele alırken, başvurulan eserlerin bir şekilde önyargılar içerebileceği, bunun yanında bir gaye güdülerek de yazılabileceği ihtimalinden hareket etmeleri ve eserlerin yazarın kimliği, olayın niteliği, olayın geçtiği yerdeki sosyo-politik ve kültürel durumu göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerektiğini unutmamaları yararlı olacaktır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA, HR.TO. (Hariciye Nezareti, Tercüme Odası), 258/72, 03 Nisan 1880 (1297.Ra.22).

BOA, A.}MKT.MHM. (Sadaret, Mühime Kalemi Evrakı), 613/14, 17 Aralık 1895 (1313.Ca.29.).

BOA, DH.MKT. (Dahiliye Mektubi Kalemi), 2087/7, 05 Ağustos 1897 (1315.B.06).

BOA, DH.İD. (Dahiliye, İdare), 116/57, Ağustos 1913 (1331.Ra).

BOA, Y..PRK.MYD. (Yıldız, Yaveran ve Maiyet-i Seniye Erkan-ı Harbiye Dairesi), 7/115, 31 Ağustos 1888 (1305.Z.23).

BOA, Y..PRK.BŞK. (Yıldız, Başkitabet Dairesi Maruzatı), 14/23, 13 Ekim 1888 (1306.S.07).

BOA, MTV. (Yıldız, Mütenevvi Maruzat), 73/195, 19 Aralık 1892 (1310.C.29).

BOA, Y..A...HUS. (Yıldız, Hususi Maruzat), 278/32, 27 Temmuz 1893 (1311.M.13).

BOA, A.}MKT.UM.. (Sadaret, Umum Vilayat Evrakı), 367/9, 20 Eylül 1859 (1276.S.22).

BOA, İ..MVL. (İradeler, Meclis-i Vala), 179/5364, 25 Ağustos 1850 (1266.L.16)

BOA, A.}MKT.UM.. (Sadaret, Umum Vilayat Evrakı), 390/51, 16 Aralık 1859 (1276.C.21).

BOA, A.}MKT.UM.. (Sadaret, Umum Vilayat Evrakı), 79/57, 19 Ekim 1851 (1267.Z.23).

BOA, A.}DVN.MHM. (Sadaret, Mühime Evrakı), 34/96, 1862 (1278).

Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları

BOA, İ.DH.. (İradeler, Dâhiliye), 1241/97203, 20 Ağustos 1891 (1309.M.14).

BOA, A.}MKT.UM.. (Sadaret, Umum Vilayat Evrakı), 415/3, 18 Temmuz 1860 (1276.Z.29).

BCA, “Hakkari hareketının 15 Eylül'de başlayacağını Cumhurbaşkanına bildirildiği.”, 1.6.8/28, 30..10.0.0., 14/09/1924.

Jandarma Genel Komutanlığı Genel Arşiv Müdürlüğü, “Binbaşı Hüseyin Bey'in Şahadeti”, 1974/90., 16/09/1924.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Anzerlioğlu, Yonca, *Nasturiler ve 1924 Ayaklanması*, (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996.

S. Aziz Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, Doz Yayınları, İstanbul (1968) 2005.

Bayburt, Deniz, “Milli Mücadele Döneminde Süryaniler”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.3, S.6, Yaz 2010, S. 45-72.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul (1973) 2008.

Boas, Franz, *Anthropological Theory: An Introductory History*, içinde, “The Methods of Ethnology”, Mayfield Publishing Company, California 1996 (1920).

Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Çelik, Mehmet, *Ortadoğu Mozaiği: Süryaniler – Nasturiler*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 1996.

Doğan, Cabir, “1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, S.22, S.1-18.

Erol, Su. “Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asurî-Keldanilerine Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2011, C.4, S.16, S.129-137.

Findley, Carter Vaughn, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity*, Yale University Press Yale, Connecticut 2010.

Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

İleri, Cihangir, *Türkiye'de Nasturi Sorunu (1830-1926)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.

Jackh, Ernest, *Yükselen Hilal: Türkiye'nin Dünü, Bugünü, Yarını*, Çev. Sakıp Murat Yalçın, İkarus, İstanbul 2008.

Jandarma Genel Komutanlığı, *Jandarma Genel Komutanlığı Tarihi: Türk Harp Tarihinde Jandarma*, C.2, S.504, Kozan Ofset, Ankara 2002.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Kaymaz, İhsan Şerif, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti'nde İngiliz Yönetiminin Kurulması", *Memleket Siyaset/Yönetim Dergisi*, 2010, C.5, S.14, S.104-149.

Layard, Austen Henry, *Nineveh and Its Remains: A Narrative of An Expedition to Assyria During The Years 1845, 1846 & 1847*, John Murray, Albemarle Street, London 1873.

Layard, Austen Henry. *Ninova ve Kalıntıları: Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler Ya Da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta, İstanbul 2000.

Malik, David Gorgis, *Süryanilerin Tarihi: İlk Hıristiyanlıktan Kadim Doğu Süryani Müjdecisi-Havari Kilisesi*, Yaba Yayınları, İstanbul 2012.

McCarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul 1998.

Metin, Barış, "Urmiye ve Havalisinde Ermeni ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917-1918)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.4, S.7, Kış 2010, S.153-163.

Nikitine, Basil, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2010.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul 2006.

Öke, Mim Kemal, *Musul-Kürdistan Sorunu:1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.

Önal, Sami, *Sadettin Paşa'nın Anıları: Ermeni Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

Reynolds, Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires (1908-1918)*, Cambridge University Press, Cambridge 2011,

Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları

Sakin, Serdar ve Zeki Kapıcı. “İngiltere, Nasturiler ve İç Toprak Projesi (1919-1922)”, *International Journal of History Studies*, 2013, C. 5, S.5, S.207-224.

Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

Şimşir, Bilal N., *Kürtçülük: 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2007.

Wigram, T.A. Edgar ve W.A. Wigram. *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta, İstanbul 2004.

Wulf, Christoph, *Tarihsel Kültürel Antropoloji*, Dipnot Yayınları, Çev. Özgür Dünya Sarısoy, Ankara 2009.

Yılmaz, Abdurrahman. “XX. Yüzyilin Başında Nasturiler: Kültürleri, Kürtler ve Merkezi Otorite ile İlişkileri”, *Turkish Studies*, C.8/5 Bahar 2013, s. 995-1012.

Yohannan, Abraham, *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*, Beybun Yayınları, Çev. Meltem Deniz, Ankara 2006.

Yonan, Gabriele, *Asur Soykırımı: Unutulan Bir Holocaust*, Çev. Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul 1999.

Diğer Eserler

Atatürk (Gazi Mustafa Kemal), *Nutuk*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.